

אחד מהם ממלא תפקיד שונה (ויותר מתפקיד אחד).³ יחסי מערכת אין פירושה רק קיום 'סטאטי' זה בצד זה של 'עובדות' שונות, אלא הזיקה ביניהם וההשפעה שיש לזיקה זו על המערכת כולה ועל כל אחת ואחת מן ה'עובדות' שבה. כחינתה של ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל מנקודת-המבט של יחסי המערכת תעלה, כך אנו מניחים, הארה נוספת לטיבם של תהליכי ההתיישבות ושל הזיקה בין ההתפתחות המודעת והמתוכננת לבין זו שהיתה 'פרי נסיבות הזמן'.

מראשיתה הציגה והציעה ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל מגוון רחב ביחס של מודלים כלליים וחלקיים של התיישבות ושל דפוסי-התיישבות. כל המודלים הללו לקחו בחשבון את הגורמים וצירופי-הגורמים השונים המעצבים את דמותה ואת אופיה של ההתיישבות בחנאים הנתונים של ארץ-ישראל.⁴ היו אלה מודלים אידיאולוגיים ותיאורטיים שהושפעו מתנאי-הארץ, ממודלים של התיישבות בארצות שונות, משאיפות ואינטרסים לאומיים, חברתיים, כלכליים ואידיאולוגיים. חלק מן התכניות הללו נשאר על הנייר; חלק אחר הוגשם הלכה למעשה. אפשר לומר שההתיישבות החקלאית — להבדיל מן ההתיישבות העירונית — הוגשמה על-פי שורה של תכניות (רובן חלקיות) ומתוך מודעות לתפקידה ולמטרותיה השונות. כתוצאה מתהליכי ההגשמה המתוכננים והמודעים האלה התחילה ארץ-ישראל 'להתמלא' דפוסים שונים של התיישבות. התנועה הציונית והמוסדות המיישבים לא היו יכולים — כארגון וולנטרי, מוגבל בכוחו ובאמצעיו — לכפות מודל התיישבותי אחד; לפיכך קמו בארץ-ישראל צורות שונות ומגוונות של התיישבות חקלאית. מבחינה עקרונית היו אחדות מצורות התיישבות אלה סותרות זו את זו ואף יריבות ועוינות, והתקיימו זו בצד זו תוך מאבק, יריבות וחיכוך מתמיד. אולם הן הרכיבו את המערכת ההתיישבותית והיו איבריה.

לכל אחד מן המודלים של ההתיישבות היו מטרות, אינטרסים ואידיאלים, ולעתים תכופות גם טען לכבודה ולבלעדיות, אולם מנקודת-ראותה של המערכת ככללה מילא כל מודל התיישבותי פונקציה מוגדרת, חלקית במהותה, שהצטרפה לפונקציות האחרות שמילאו מודלים אחרים, ופונקציות 'חלקיות' אלה הן שיצרו את 'המערכת' כולה. כוונתנו אפוא לטעון שלכל אחת מצורות ההתיישבות היה תפקיד, או תפקידים, מוגדרים ואופייניים לה כתולדות ההתיישבות היהודית, אך ההתיישבות כמכלול דינאמי יכלה לצאת אל הפועל רק משום שהתקיימו בה, זה בצד זה וזה בזיקה לזה, איברים שונים, לעתים מנוגדים, וכי ללא מגוון האיברים הללו היתה ההתיישבות היהודית יוצאת פגומה ואולי גם בלתי-אפשרית.

זאת ועוד. כל צורה התיישבותית נועדה מלבחחילה, לממש מודל רצוי ומועדף, ולמלא ציפיות מסוימות. אולם בהקשר של הדינאמיקה של המערכת השתנו לעתים היחסים בין הצורות השונות לכין עצמן, והשתנו התפקידים שמילאו במערכת. השינוי הזה התרחש כראש-דוראשונה בגלל התלות שהתקיימה בין האיברים השונים. כך, למשל, ההתפתחות של המושבות או ההתפתחות של משקי ההתיישבות העובדת היו לא רק תוצאה של יוזמה וחבנון 'פנימי', מודע לעצמו ולכוונותיו, אלא גם

3 על מושג הרכיב-מערכת בהקשר של ההיסטוריה של התרבות דאה: I. Even-Zohar, 'Polysystem Theory', *Poetics Today*, I (Autumn 1970), pp. 287-310. ההיסטוריוגרפיה הציונית הפנימה לעתים קרובות את התודעה האידיאולוגית של הציונות שראתה את היישוב היהודי כמערכת אוטונומית הנבנית על-ידי התנועה הציונית ותיארה את הגורמים ה'חיצוניים' ברוב המקרים כגורמי-רקע שיש להם בעיקר השפעה אינסטרומנטלית ולא השפעה מהותית ומעצבת על היישוב היהודי ומערכי-התארגנותו.

4 ראה למשל: י' מצר, הון לאומי לבית לאומי, ירושלים תשל"ט. מצר סוקר מודלים ותכניות שעלו בין השנים 1921-1919.

הרפת והמשק הארץ-ישראלי — מקומו ותפקידו של משק-החלב במערכת ההתיישבותית בארץ-ישראל בתקופת המנדט

יעקב שביט ודן גלעד

משנת 1921 ועד היום (1937) סודרו כסך הכל כאלפיים משקים מעורבים ראויים לשמם, כלומר 125 לשנה. בצערי צב כאלה לא נרחיק לכת, לא כמנין אוכלוסייתנו, לא ככנין כלכלתנו העצמאית.

יעקב וילקנסקי, 'חיקון החקלאות' תרצ"ז

האוטו שלנו גדול וירוק,
האוטו שלנו נוסע רחוק,
בבוקר נוסע, בערב הוא שב,
מביא הוא לתנוכה כיצים וחלב.

פניה כרגשטיין

כמאמר זה נחתח את מעמדו ואת תפקידו של משק-החלב בתולדות ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בתקופת המנדט במי שמילא תפקיד מרכזי בהתבססותו של 'המשק המעורב', ביצירת כבורתה של 'ההתיישבות העובדת' וביצירת מערכת-הקשרים בין ההתיישבות החקלאית לבין ההתיישבות העירונית.¹

תולדות ההתיישבות היהודית, ובעיקר תולדותיה של ההתיישבות החקלאית, שותזרו, תוארו ונותחו בספרים ובמחקרים רבים. המאמץ המחקרי התרכז בעיקר בתיאור הנסיגות השונים ובסקירה של ההתפתחות של צורות ההתיישבות השונות. מאמר זה אינו בא לתאר את ההתפתחות ההיסטורית של צורות ההתיישבות השונות, מהיבטים שונים, אלא לנתח את תולדות ההתיישבות בהיסטוריה של מערכת דינאמית, כלומר לבחון את יחסי המערכת שנוצרו בין האיברים השונים של המערכת ההתיישבותית. מנקודת-מבט זו ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל היא מערכת הקשורה במערכות אחרות הנמצאות אתה בקשר ומשפיעות עליה.² היסטוריה של מערכת פירושה היסטוריה של התארגנות איברים שונים למערכת כוללת, שאיבריה השונים שייכים כרובזמן למערכות שונות וכל

1 המאמר הוא פרק מתוך תיאור שיטתי וכולל של מבנה ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל במערכת.
2 ראה: י' שביט, 'בין "חברה יישובית" ל"חברה פוליטית"', היישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת המנדט, קתרה, 14 (טבת תש"ס), עמ' 16-7.

חציר אין מגדלים כאן, והכנת שחת אינה ידועה בארץ זו. כמויות עצומות של ירק עשיר מתבזבזות כליל, לפי שבמאוס יש הרבה יותר ממה שמסוגל הבקר לאכול, ואילו עד סוף מאי מספיקים כבר ברקנים ענקים ומיני דרדר אחדים גדולים וקוצניים לחנוק כליל את עלי הדגן הקמלים.⁹

אוכלוסייתה של העיר המזרחית הארץ-ישראלית צרכה בעיקר חלב-עזים או חלב-גמלים, שמהם הכינו גם גבינה או חלב חמוץ. בעיר הורגש מחסור בחלב רוב ימות-השנה. הובלת חלב ממקום למקום לא היתה אפשרית בגלל קשיי התעבורה ומזג-האוויר. החלב לא היה מצרך שתפט מקום חשוב בסל-המזונות של תושבי העיר. את הפרות האירופאיות הראשונות הביאו לארץ-ישראל המתישכים הטמפלרים והמתיישבים האמריקנים והשבדים בירושלים. תוצרת-החלב שלהם נועדה בעיקר לתצדובת עצמית, ורק חלק קטן ממנה הגיע לעיר הסמוכה. משקי הטמפלרים, בעיקר כוילהלמה וכשדונה, הם ששימשו דוגמה למתבוננים היהודים, ובראשם אליעזר וילקנסקי, שלמר מן הטמפלרים את השיטה של גידול מספוא ירוק, ושל מחזור זרעים המאפשרים אספקה של מזון טרי לכהמות.¹⁰

הדימוי המקובל של איכר עובד אדמה בהגות הציונית היה דימוי של איכר, חורש אדמתו וקוצרה, או של יוגט וכורס, אך לא של מגדל בקר ובעל רפתות. אמנם, יהודים שעסקו כחקלאות במורת-אידופה גידלו פרות לחליבה במשקיהם, אבל היה זה משק-בקר לא-מפותח לעומת הרפתות במשקי-הבקר המפותחים שבמערב-אירופה.¹¹ המתישכים במושבות הראשונות לא ראו ברפת ענף שצריך או אפשר לפתח אותו ולכסס עליו את המשק. גם מבקריו של משק-המטעים ומבקרי שיטת ההתיישבות של הבארון ושל יק"א, לא הציעו כחלופה את פיתוחו של משק-החלב. בשנת 1890 היו במושבות רק כמה מאות פרות, וכמה רפתות הוקמו בסביבות ירושלים; אולם התוצרת נועדה לאספקה עצמית של חלב ומוצריו. המושבות הוסיפו לרכוש חלב (כמו גם מוצרי-מזון אחרים) ככפרים הערכיים הסמוכים.¹² מבקריו של משק המושבות המונוקולטורי הציעו, לכל היותר, לפתח משק-חלב כדי להכטיח את האוטארכיה של משק המושבות. כמושיגו אפשר לומר כי יחסי המערכת האפשריים של משק המושבות עם המשק הארץ-ישראלי נחפסו על-ידם בצורה מצומצמת

תוצאה הכרחית של השינויים ביחסי המערכת. המושבות נועדו מלכתחילה להיות דגם של איכרות פרטית שאופיה מסורתי ושמרני, אבל עברו תהליך שהפך אותם למשק קולט הון פרטי ולמקור העוסקה שכירה, ובעקבות זאת ליחסי מושבה-חצי עדי.¹³ המשק המעורב, לעומת זאת, נועד להיות בסיס כלכלי-חקלאי לרפוס חברתי מוגדר של התיישבות חקלאית; צורה המבטיחה מחזור פנימי שאופיו מיוחד, המאפשר משק אינטנסיבי ומסגרת שיתופית-שוויונית, הן הבטחה של 'האוטארכיה' המשקית (לכאורה) של משקי ההתיישבות העובדת, בעיקר לשם הבטחת אי-תלותם במקורות-חורף לאספקת מוצרי-מזון בסיסיים.¹⁴ אולם כמדוצת-הזמן — כפי שנתאר בהמשך — הפך המשק המעורב למוקד של יחסי-הגומלין בין הכפר והעיר ויצר את יחסי המערכת בין ההתיישבות החקלאית והיישוב העירוני, לא בהדרגה שחזו אותם כתחילה רוב-דובם של הוגי הרעיון של ההתיישבות העובדת.

במאמר זה נתרכזו בחיבור התפתחותם של ענפי הרפת ושל משק-החלב כענף כלכלי, אף שאין בכוונתנו כאן להביא סקירה היסטורית של השלבים השונים בפיתוח הענף ושל האנשים שהשתתפו בפיתוחו. המשק המעורב, כאמור, מהווה בעצמו מערכת, או תת-מערכת, ומשק-החלב ממלא בו מקום מרכזי. לפיכך אפשר לבחון את התפתחותו של המשק המעורב כולו באמצעות בחינתו של משק-החלב בתוכו. זאת ועוד: הפרה החולבת הפכה ליגדה חקלאית. מטבע-הלשון המתארת את התפתחות ההתיישבות בשיטה (ובעקרון) של 'עוד רונם ועוד עו' התכוונה לא לעז אלא לפרה החולבת. היא היתה משענתו המרכזית של המשק החקלאי ושל ההתיישבות העובדת, למן שנות השלושים, וכשוש התנובה שלה הגיע לשיאים בין-לאומיים והקנה לה תהילה רבה. הרפת קבעה חיבה מן המחזור החקלאי והמחזור הכלכלי-החברתי של ההתיישבות השיתופית. אם משק המטעים קבע את האופי הכלכלי-החברתי של המושבות ואת תפקידן במערכת ההתיישבותית, קבעה הרפת במידה לא-מעטה את האופי הכלכלי-החברתי של ההתיישבות העובדת ואת תפקידה במערכת ההתיישבותית.

פרה ביתית' בבסיס לאוטארכיה

לפרה החולבת, לענף הרפת, לחלב ולמוצרי-החלב היה תפקיד שולי ומזערי בכלכלתה של ארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית, למעשה עד אמצע שנות העשרים של המאה העשרים. הנוסע האירופאי נתקל אמנם במהלך מסעו בארץ בערדי בקר (ומקנה) גדולים שעוררו בזכרונו את נופי המקרא,¹⁵ אבל בערדי הבקר של הערבים, שרעו מרעה טבעי, היו פרות קטנות, כחושות-כשר, שתנובת-החלב שלהן היתה נמוכה מאוד. המשק החקלאי הערבי לא היה ערוך לגידול יעיל של בקר:

5 לא כל המושבות הזותיקות הפכו ליחסי עיר. הסיבות להבדלים בהתפתחות של המושבות השונות ייבדקו על ידנו במקום אחר.

6 'האה-יחיות' ד' כהן, 'משק מעורב הבי-פנפים — ומבנה החקלאות', הישוב הקיבוצי — יסודות ותהליכים, הקיבוץ המאוחד ותשכ"ט, עמ' 107-129.

7 על הגדרתה של 'התיישבות עובדת' ראה: ר' גלעדי, 'כחירתה של ההתיישבות העובדת — מאימתי? רבעון למחקר חברתי, 2 (ספטמבר 1977), עמ' 42-60.

8 הנדי כייקר טריסטראם, מסע בארץ-ישראל, 1863-1864 (תרגום חיים בן-עמרם), ירושלים 1975, עמ' 279-284 ועוד.

9 טריסטראם, שם, עמ' 441.

10 ראה: א' ברמל, התיישבות הגרמנים בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, תשל"ג, עמ' 227; י' בן-אריה, עיר בראי תקופה, ב' ירושלים תשל"ט, עמ' 60, 102, 373. בחתנת הייעוץ בבית-הספר החקלאי כוילהלמה נעשו ניסיונות לטיפול בקר לחלב על-ידי יבוא גזעים משובחים מגרמניה. גנון המדינה, חטיבה 67 A1764; חדפיס הרצאתו של הבארט הרדג מיום 15 בנובמבר 1910, כשטוטגרט. על חוות בן-שמון ונסיונותיו של וילקנסקי בעקבות הטמפלרים לטפח פרה מקומית שתנובת החלב שלה גדולה דאה: ע' אטינגר, עם חקלאים עבדים בארצנו, תל-אביב תש"ה, עמ' 53.

11 א' רופין, היהודים בזמן הזה, מוריה, אודסה תרע"ד (תרגום: י"ח ברנר), עמ' 171-176.

12 א"ש הירשברג, משפט הישוב החדש בארץ-ישראל תרס"א, ירושלים תשל"ט, עמ' 26. הירשברג מסר את מספר הפרות בכל מושבה ומושבה כעת ביקור. ואף על-פי כן כבר עם המעבר לאחריה של יק"א ניסו כמה מהמושבות לפתח דגם של 'משק מעורב' כדי לספק את התצרוכת המקומית ומושבה קטנה כמו מזכרת-בתיא טיפחה ב-1908 עדר בן 146 ראש, ניהלה מתלכה על בסיס קואופרטיבי, ומכרה כ-50,000 ליטר חלב ליפו. אבל הגיאות של משק ההרדים הכריעה את הכף. ראה ש' שאמה, בית רוטשילד וארץ ישראל, ירושלים תש"ם, עמ' 148-149.

עדר פרות על תוף הכנרת בשנות ה־20

לקיומה של רפת כבדות כל־כך עד שההכנסה לא חכסה את ההוצאות. ענף־רפת כעל ערך כלכלי יוכל להפתח רק כ־ענף משקי ולא כתוספת קטנה למשק המשפחתי או למשק השיחופי, בגלל ההוצאות הכבדות והעלות הגדולה. לפיכך —

גם מחלבה מתוקנה, שתהיה באמת מקור הכנסה נוסף על הפלחה, אינה נבדאת כ־'ויהי' אחר; אין קפיצות בדרכי החקלאות, אלא צעד אחר צעד היא דורכת, ומחלבות 'מכהלות' אינן יכולות למלא את הלקוים של ענפי־משק אחרים, אלא עוד מגדילות אותם.

ובסכמו את השקפתו אמר וילקנסקי:

גוון לשם גוון מרכה אולי עושר כאמנות, אבל מרבה דלות כחקלאות. מחבורם של שני סוגי גרעונות הנמצאים ככפיפה אחת אינה יוצאת אף פעם תוספת אלא יוצר עוד גרעון יותר גדול מאשר הם מחולקים במקומות שונים.¹⁶

עד לשנות השלושים, מכל מקום, המשיכו המושבות להתכסס על משק־המטעים ועל משק־הפלחה, ושני רפוסים־המשק הללו לא היו מתאימים לפיתוחו של משק־חלב. המושבות היו תלויות במשק הערבי (ולאחר זמן, בתוצרת ההתיישבות העוברת) לאספקה של תוצרת מזון חקלאית. המחזור החקלאי, שסב סביב משק המטעים או שדות־הבעל, קבע בהרכה את התפתחותן הכלכלית

ביותר. קו־המחשבה המרכזי בתקופה זאת — וגם לאחר־מכן — הרגיש את הצורך בהבטחת הביסוס המשקי והאוטארכיה במצרכי־מזון. בשנת 1901, למשל, כתב א"ש הירשברג דברי־ביקורת נוקבים על משק המושבות בגלל המבנה החד־ענפי שלו, וטען שעליו להיות 'מעורב' וכתוכו צריך להיות מקום לרפת משפחתית שתספק למשפחת האיכר את תוצרת־החלב הדרושה לו לכלכלה הבית: 'אין האכרות יכולה להתקיים, כי אם על עבודה מעורבת של שדות ודע, נטיעות, גדול צאן ועוד ועוד...'. הרגם של הירשברג היה המשק החקלאי הלא־מורני של החקלאות המזרתי־אירופאית. כשריכז על משק 'מעורב' התכוון למשק 'רב־ענפי' היכול להבטיח עבודה חקלאית לכל אורך השנה ולהבטיח 'אוטארכיה' של המשק במצרכי־מזון בסיסיים. הירשברג לא האמין שענף־החלב יכול להיות מרכזי ויסוד לביסוס משקי וכלכלי, בגלל העלות הגבוהה של המתלבות ושל הובלת החלב: 'הוצאת הובלת מאכלי חלב תאכל את ההכנסה'.¹³

במושבות לא נעשה אפוא שום צעד מתוכנן לפיתוחו של ענף־החלב מעבר לרפת המשפחתית. המושבות המעטות שהתכססו על פלחה, כמו הרטוב, באר־טוכיה ומושבות יק"א בגליל התחונן, לא פיתחו משק חלב דציני. למעשה, לא אפשר המבנה החברתי והארגוני של המושבות פיתוח רפת, מעבר לרפת המשפחתית הקטנה. פיתוחה של רפת גרולה דרש מכנה ארגוני וריכוזי ומשאכים גדולים, ולכן אין זה מפליא כי את התרומה הראשונה לפיתוח משק־החלב נתנו החוות הלאומיות וחוות־הלימוד, וכי דווקא בתכניות (שלא יצאו לפועל) לפיתוחן של משקי החוות, חפס החלב מקום חשוב. כך היה, למשל, בתכניתו של משה גליקין במגרל או בתכניתו של האגרונום משה ברמן לחוות־הלימוד החקלאית ברלייקה (כנרת).¹⁴

מי שנתן דעתו כבר כאותה תקופה למצבו המפגר של משק־החלב היה העסקן הציוני ההולנדי יעקובוס ה' קאן. קאן, שמוצאו היה מארץ שמשק־החלב שלה מפותח ביותר, לא שפט את התפתחותו של המשק החקלאי היהודי רק לאור יכולתו — או חוסר־יכולתו — להגיע ל'אוטארכיה' משקית. אדרבה, בספרו 'ארץ ישראל' (1909), טען קאן שיש לפתח בארץ־ישראל משק־חלב מורדנים כתנאי הכרחי לביסוסם הכלכלי של המשקים. הוא גם דאג כבהירות את הקשר שיווצר בין משק־חלב לבין העיר ולא האמין שמשק־הפלחה של יק"א יוכלו להגיע לעצמאות כלכלית על בסיס של גידולי בעל.¹⁵ לעומת קאן, עמד וילקנסקי כתרע"ח על הבעיות הקשות הכרוכות בהתפתחותו של המשק המעורב ככלל ושל ענף־הרפת בתוך המשק המעורב, והסביר את הקשיים הכלכליים שמנעו את פיתוח משק־החלב עד שנות השלושים. וילקנסקי סבר שלא ניתן לפתח משק מעורב דב־גוני בכת־אחת וטען שהתפתחותו כמשק מגוון צריכה להיות הדרגתית, שאם לא כן עשוי המשק המעורב לכרוע תחתיו כשענף־משקי אחר כתוכו עלול להביא להתמוטטותו של המשק המעורב כולו. משק מעורב הוא משק שצריך להיווצר כתוכו איוון עדין ומתוכנן תוך תהליך של התפתחות הדרגתית ושקולה. וילקנסקי הזהיר שאין לחשוב שענף הרפת יהיה זה שיציל את המשק המעורב מגרעונותיו ויעמידו על הרגליים מבחינה כלכלית. לפי חישוביו המפורטים יהיו ההוצאות

13 הירשברג, שם, עמ' 47.

14 ראה: די ולט, 31 בינואר 1908.

15 דאה: J. Kann, Erez Israel—das Jüdische Land, Köln & Leipzig 1909, pp. 67-98.

16 א' ציוני (וילקנסקי), 'חווות' — בחקופת־המעבר, הארץ והעבודה — קובץ לספרות ולענייני העבודה והיישוב, א (כ), הוצר המרכזי של 'הפועל הצעיר', יפו, ניסן תרע"ח, עמ' 17-32.

והחברתית של המושבות. גם כאשר גדל מספר הפרות כמושבות, נועדו הרפתות בעיקר למלא את העלייה בכיקוש כמושבות עצמן, שאוכלוסייתן גדלה מאוד.¹⁷

המעבר לשלחין ומקומה של הרפת בתכנון בשנות העשרים

המשק המעורב התפתח כאנטי-תיזה למשק המונוקולטרי של משק המושבות ומתוך הקשיים והמשבר של משק הפלחה והשלחין גם יחד. נגד עיניהם של התיאורטיקנים של המשק המעורב עמדה בראש-וראשונה הדוגמה השלילית – מנקודת-ראותם – של משק המושבות. זה התבסס על גידולים חקלאיים ליצוא, רכש מזון כשוק הערבי והעסיק עבודה שכירה עונתית.¹⁸ המשק המעורב, לעומת זאת, נועד להבטיח אותה 'אוטארקיה' שמשק המושבות לא הצליח להשיגה. מבחינה זו חזר המודל שלו להיות מזרח-אירופאי או מקומי. הרגם של משק-שלחין ומשק מעורב בא לשמש כסיס לדפוס כולל חרש של התיישבות חקלאית מבחינה ציונית-לאומית ומבחינה חברתית. החוות הלאומיות וההתיישבות השיתופית באו לגאול אדמות, וגאולת אדמות הצטיירה גם במשקפיים של כמות; לגאול 'הרבה' אדמה על-ידי נוכחות יהודית אפשר היה על-ידי גידולי-שדה ולא על-ידי רפת. התמונה הנשאלת היתה של שדות ('ומרחבי שדות') מעובדים. ממילא לא נתנו רוב הוגיו של המשק המעורב את דעתם לאופי היחסים העשוי להתרקם במרוצת-הזמן בין המשק המעורב והעיר שבסביבתו. אדרבה, הם ראו במידה לא מעטה את מערכת-היחסים כמערכת של היבדלות, ניתוק וחוסר-תלות.

בשנת 1920 הניח אליעזר יפה, מהוגיו המרכזיים של המשק המעורב וממבקריו החריפים ביותר של משק המושבות, כי הגידול המתוכנן של היישוב העירוני צריך לכוא כעקבות גידולו של היישוב החקלאי ובהתאמה אליו, ולא בדרך הפוכה – שהיישוב החקלאי יגדל בעקבות גידולו של העיר והתרחבות הביקוש בה לתוצרת-חקלאית שלו.¹⁹ כעמדה זו החזיקו גם תיאורטיקנים כלכליים וחברתיים, כארתור רופין וחיים ארלחורוכ. רופין קבע, למשל, כי לא פחות משליש מן המועסקים כמשק היהודי חייבים להתפרנס מחקלאות, וכי זה התנאי להיווצרותה של כלכלה בריאה בתנאי ארץ-ישראל. יחד עם זאת, רגל רופין כפיתוחה של העיר כדכור עם התפתחות הכפר. אין זה מקרה אפוא כי כשנת פעולתו הראשונה בארץ (1918) הקים רופין גם את החוות הלאומיות וגם השיג

ל'אחוזת-בית' את ההלוואה שאפשרה את רכישת הקרקע שעליה הוקמה השכונה, וכן הציע הצעות שונות לפיתוח המסחר, הבנקאות, התחבורה והתעשייה בעיר.

המשק המעורב נולד מתוך התפתחות מחשבתית הדרגתית ומתוך המסיבות. ראשיתה של ההתיישבות החלוצית השיתופית היתה, כאמור, בגידולי-פלחה. לכך היו כמה וכמה סיבות – בראש וראשונה משום שעבודם של שטחי-ארמה נרחבים שנרכשו מבעלים ערביים והחזקתם יכלו להיעשות רק על-ידי משק-פלחה, שהיה מבוסס על חישוב של הוצאות נמוכות ביחס למירת השטח ועל עבודה עצמית של קבוצת מתיישבים מצומצמת.²⁰ ההנחה שהמשק החקלאי החלוצי צריך להבטיח את האוטארקיה שלו כאספקה של מוצרי-מזון אין פירושה כל עיקר מחשבה כוללת של 'אוטארקיה יישובית', דהיינו שחרור היישוב היהודי כולו מתלותו ביבוא מזון מחוץ-לארץ ומן המשק החקלאי הערבי.²¹ המשק השיתופי הוא שנועד להיות מערכת עצמאית, נבדלת ו'אוטארקית' במידת האפשר. וילקנסקי תיאר את המשק המעורב כמערכת עצמאית המספקת את עצמה על-ידי יצירת מחזור זרעים, שמהווה גם בסיס למשק-החי: 'המשק המעורב האורגני עומד על השפעות-גומלין בין אכריו השואפים חיות אחד מהשני ומשלימים זה את זה'.²² מחזור העבודה החקלאית כמשק-השלחין ובמשק המעורב אמור היה להיות בסיס להתיישבות של קבוצה שאינה נוקת לעבודה שכירה ומאפשר חלוקת עבודה פנימית לאורך כל תקופת-השנה. שלחין היה תנאי לקיומה של הרפת, והרפת אמורה היתה לדרבן את משק-השלחין, כפי שניסח זאת יוסף בוסל:

משק החלב וגידול בקר נודע להם ערך כפול בשבילנו. החלב מביא הכנסה ומוזיל את משק-הבית. גירול הולדות של הבהמות משמש מקור הכנסה ישירה, וגם הזבל של הרפת נחוץ מאד בשביל השרות. אבל כל זמן שנצטרך לקנות מספוא, לא יספיקו ההכנסות אלא כדי כיסוי ההוצאות.²³

כך עמר בוסל, כבר בראשיתו המוקדמת של המשק המעורב, על הבעיות העיקריות שילוו את המשק לאורך כל התקופה: ככל שחדרו גידולי שלחין (כהשקיה) במקום גידולי-כעל וככל שנוצר מחזור נכון של שלחין ומספוא ירוק, אפשר היה להקים רפת ולהרחיבה. הרחבה זו נעשתה מתוך תכנון. ביחמתו של המשרד הארץ-ישראלי יובאו ארצה פרים פאריסאים והולנדים כדי להכליאם עם פרות דמשקאיות ולהקים גזע מקומי של פרות, שיהיה חסין לאקלים ויניב תנובה עשירה בהרבה

20 על הבעיות הכרוכות בחוק הקרקעות העות'מאני בעניין זה ראה: לאה דובן-לנווי, החברות הציוניות לרכישת קרקעות בארץ-ישראל 1897-1914, ירושלים תש"ם, עמ' 11-50.

21 לבן אין לקבל את הנחתו של ש' רייבמן כי מתחלתו התבסס המשק החקלאי על שיווק תוצרת לשוק המקומי. כפי שנראה, הקשר והתלות נוצרו תוך התפתחות הדרגתית של המערכת; ש' רייבמן, מאחזו לארץ-מושב – יצירת המפה היישובית היהודית בארץ-ישראל, 1918-1948, ירושלים תשל"ט, עמ' 83. רעיון ה'אוטארקיה' עבר במהלך-הזמן שני שלבים: תחילה התכוונו לאוטארקיה של כל יישוב ויישוב חקלאי או של כל קבוצת יישובים שיש בין יחירותיה קשר מוגדר. לאחר-מכן היתה הכוונה ל'אוטארקיה' של היישוב היהודי כולו כלפי המשק הערבי (ולעמים גם בלפי סחורות יבוא מעבר לים).

22 וילקנסקי, תכנון החקלאות בארץ, רחובות תרצ"ז, עמ' 87. שיטת המשק המעורב אפשרה אמנם לצמצם את יתירת-המשק הממוצעת ל-20-25 דונם, לעומת 250 דונם כמושבות-הפלחה וכ-100 דונם בראשיתה של הלל.

23 ראה: א' בין, תולדות ההתיישבות הציונית, תל-אביב 1926, עמ' 55.

17 ראה הטבלה של מספר בעלי-החיים כמשק העברי 1945 (טבלה 46) אצל: ד' גורביץ וא' גרץ, חקלאות והתיישבות חקלאית עברית בארץ-ישראל, 1947, עמ' 99. כמשקי ההתיישבות העובדת היו כ-21,000 בעלי-חיים, כמושבות – כ-7,000 ראש. מקרה יוצא דופן היתה שכונת כורוכוב, שם הוקמו מספר רפתות לאספקת חלב לתל-אביב.

18 כתב אליעזר יפה: 'לנו ישנן אילו מושבות כיהודה המגדלות פרי-עץ בשביל השוק העולמי, וקונות לחם, חלב, ביצים וירק משכניהם... על כל לבנה אחת אשר יקימו בכנין ישובנו העברי, הם שמים בעשר לכנים בכנין היישוב שאינו עברי, 'לעבודתנו בארץ ישראל', הרצאה בועידת 'ההתאחדות' בפראג תרפ"ב: כתבי אליעזר יפה, א, כתבי התנועה, תל-אביב תש"ז, עמ' 55. בין השאר כיוון שמשק המושבות תורם רווקא להתפתחות המשק הערבי כהעסקת פועלים ורכישת תוצרת חקלאית.

19 'היסוד לכל בנין ישובנו יהיה היישוב החקלאי. ואת היישוב העירוני נגדיל רק בצעדי היישוב החקלאי. לפי צדכיו של זה... אם היישוב העירוני יקדים אצלנו בצעדי את היישוב החקלאי שלנו, אזי יגדל היוקר בארץ ותחוק את היישוב החקלאי הלא עברי'. יפה, שם, עמ' 63.

התקופה, הגיעה ההכנסה מן הרפת ל-40 אחוזים ברוטו לערך מן ההכנסה הכללית של ענפי-המשק החקלאי ברוב היישובים הקיבוציים (אחרי הרפת באו הלול והידקות). מספר הפרות בדפנות של הקיבוצים והמושבים נמצא בעלייה מתמדת, וכמוהו כמות החלב הניגר שסיפקו יישובי ההתיישבות העובדת לעיד. בשנת 1934 היו הנתונים כמוכא בלוח³⁰ אך בתקופה זו סיפק המשק היהודי דק 15-18 אחוזים מכמות כל תוצרת החלב שנצרך בארץ, 75 אחוזים כאמצעות 'מנובה'. העלייה היתה לא-פוסקת ומהירה. בשנת 1936 סיפקה הרפת היהודית 33 מיליון ליטרים חלב, וב-1945 סיפקה — 68.5 מיליון ליטרים.

פרות חולכות	כמות החלב (בליטרים)	התנובה הממוצעת (לפרה (בליטרים))	הכנסה מתלב	מחיר ליטר בממוצע
20 קבוצות	1,080	4,312,800	3,993	57,639
14 מושבים	1,170	3,505,000	2,940	46,038
סך-הכל	2,250	7,818,500	3,475	103,677

משק-החלב היה לענף מרכזי במשקי ההתיישבות העובדת³¹ ובייצור החקלאי של היישובים החקלאיים. בשנת 1927 היה החלב ותוצרותיו (יחד עם ביצים) 25 אחוזים מן התוצרת החקלאית (באלפי לירות ארץ-ישראליות), בשנת 1937 היה 45.6 אחוזים ובשנת 1945 (ירידה קלה) — 40.2 אחוזים.³²

שנות התנופה הגדולות היו 1937-1945, עשור שבו הכפיל ייצור החלב את עצמו.³³ התנופה היתה תוצאה הן של ההתפתחות הכלכלית כמשק הארץ-ישראלי בעקבות 'המרד הערבי' וניתוק המשק היהודי מן המשק הערבי, הן כתוצאה ממלחמת העולם השנייה, שניתקה את ארץ-ישראל מן היבוא שמעבר לים. אז נדרשה הגדלה ניכרת של הייצור החקלאי המקומי, והגדלת הייצור כיססה סופית את מעמדו של המשק המעורב וקבעה את בכורתה של ההתיישבות העובדת.³⁴

החלב כיוצר תלות בין עיר לכפר

ביסודו נועד אפוא המשק המעורב ליצור דגם של יישוב חקלאי המספק לעצמו את כל תוצרת המזון שלו, כלי להיות תלוי ביבוא מצד אחד, וביצוא מצד אחר. ההתפתחות הפנימית של המשק

של חלב. ואכן, הפרה הארץ-ישראלית החדשה היתה זאת ש'נשאה בעטיניה' את עתירו של המשק המעורב.

'חודעת הרפת' החלה לתפוס מקום בתכניות ההתיישבות של התנועה הציונית. כך, בתכנית מפורטת משנת 1916, הוצע האגרונום עקיבא אטינגר חמישה דגמים אפשריים למשק חקלאי בארץ-ישראל, ואחד מהם דגם של משק מעורב שכמרכז עומדת הרפת, דגם שיתאים, לדעתו, לאזורים שבהם הקרקע אינה מתאימה לעיבוד אקסטנסיבי. לפי אטינגר, די יהיה כחירת-משק של מאה רונם (חלקה בהשקיה) כדי לספק לדפת את צרכיה במספוא ידוק. מספר הראשים תלוי יהיה ביכולת הגידול של השלחין. אטינגר הטיח גם להבחין שההתרחבות של הרפת תהיה תלויה בהתפתחותם של מפעלי-המים, שבהם תלויים שטחי המספוא הירוק (תלתן ואספסת) כדי שאפשר יהיה לצמצם את התלות כמזון נרכש (תערוכת) מיובא מחוץ-לארץ.³⁵ כדך-וחשכון של 'ועדת התכנית' מספטמבר 1924, הוכאה תכנית מפורטת מחושבת של משק מעורב לכל מרכיבו, ונקבע בה שעל המשק המעורב לספק לא דק את צרכי הכלכלה של כעל-המשק אלא ליצור גם עודף של תוצרת למכירה בשוק המקומי.³⁶

הרפת 'עוברת למרכז'

המשבר המשקי של ההתיישבות העובדת בראשית שנות העשרים, למרות המאמץ האנושי העצום שהושקע בה, הארגון המפגר, היכולים הנמוכים של שטחי-הפלחה וההוצאות הגבוהות, העניק דחיפה מחודשת לרעיון המשק המעורב האינטנסיבי. חוות כן-שמן היתה תחנת-נסיונות של ההתיישבות החקלאית והעניקה ידע מקומי בטיפוח זנים, בתזונה ראציונאליה וכיצוא בהם. תרומה חשובה תרמה מחלקת-ההדרכה שהוקמה בשנת 1924 בראשותו של שלמה צמח והיתה קשורה עם תחנת-הנסיונות החקלאית של ההנהלה הציונית בהנהלתו של וילקנסקי.³⁷ מתקופה זו ואילך החלה התפתחות מהירה ביחס של משקים מעורבים והם החלו לתפוס את מקומם המרכזי בהתיישבות החקלאית.³⁸ רוכ האוכלוסיה החלה להתרכז כערים וכמושבות, ללא תכנון כלשהו ואף ללא סיוע מכספי הלאום,³⁹ ואילו המשקים המעורבים היו לספקי-המזון העיקריים של המשק היהודי.

למעלה מ-50 אחוזים של מזונותיו של היישוב היהודי באו בתקופה זו ממשקי ההתיישבות העובדת. בתוך כך היה ענף הרפת לענף מוביל כבלכלתם של משקי ההתיישבות העובדת. בשנת 1947 יצר המשק השיחופי 59.3 אחוזים מתנוכת החלב במשק העברי.⁴⁰ בשנת 1946, לקדאת סופה של

24 על תכניתו של עקיבא אטינגר משנת 1902 למשק מעורב ראה: אטינגר (לעיל, הערה 10), עמ' 34-37.

25 ריך-וחשכון האקסקוטיבה של ההסתדרות הציונית לקונגרס ה"ד, לונדון 1925, עמ' 207-209; ראה: ביין (לעיל, הערה 23), עמ' 207-209; וכן: ש' קפלנסקי, 1924, *Key for the Settlement of various Palestine*.

26 לעומת זאת, רחה וילקנסקי את האפשרות לפתח ענף בקר לבשר כגלל ההנחה שהבקר יזדקק רוב השנה למזון קנוי כגלל מיעוטו של המרעה הטבעי כחודשי הקיץ הארוכים.

27 ראה: גורביץ וגרץ (לעיל, הערה 17), לוח 25, עמ' 60; על מספר המשקים האינטנסיביים המעורבים והאקסטנסיביים המעורבים לפי מפקד 1946. מספר המשקים האינטנסיביים היה 2,762 (31.41% ממספר המשקים החקלאיים בארץ).

28 חלוקת האוכלוסיה לפי צורות-היישוב ראה: שם, עמ' 41.

29 שם, עמ' 78.

30 א' מיכאליס, 'כח הקליטה הכלכלית של א"י', שנתון פלניוס לכלכלה של א"י, תל-אביב 1936, עמ' 26.

31 ראה טבלת ייצור החלב והביצים כמשק העברי בשנים 1943, 1944, לפי המבנה החברתי אצל: גורביץ וגרץ (לעיל, הערה 17), עמ' 100 (טבלה 1947), וכן הנתונים על חלוקת עדר הבקר לפי המבנה החברתי, 1946, שם, עמ' 55. משקי ההתיישבות העובדת כללו כ-70 אחוזים מעדר הבקר במשק היהודי.

32 שם, עמ' 57. ההכנסה גדלה מ-160 אלף לירות ארץ-ישראליות ב-1927, ל-695 ב-1937 ול-1,490 ב-1945.

33 שם, עמ' 59.

34 'ואם בעל משק-ההדר עמד בשנות-המלחמה לפני הבעייה, כיצד להפחית את יכולו, הרי כעל המשק המעורב היה מתחבט בשאלה אחרת: איך להגביר את תנוכת שדהו, גנו ובקרו, כדי לבלכל את נפשות ביתו ונפשות הישוב, העלוות לדעוב מחוסר יבוא של מזון, בפי שהיה נהוג בשנות השלוש', ר' ויץ, התנחלותנו בתקופת הסער, מרחביה 1947. ראה: רייכמן (לעיל, הערה 21), עמ' 237.

כלכלן. תיאורטיקן ואידיאולוג כמו חיים ארלוזורוב סבר שההרכב החברתי של 'העלייה הרביעית' העירונית יסכן באורח חמור את ההתיישבות הציונית בארץ-ישראל משום שהוא מטה את היחס לטובת האוכלוסיה העירונית הלא-יצרנית ומגדיל את העיר פייבמה לעומתה עורף החקלאי הדקיק שלה. בתפיסת המערכת שלו ניתן ליישוב החקלאי מעמד מרכזי, והעלייה הרביעית עמדה לשנות את ההיירארכיה לטובת העיר. כמו אליעזר יפה, רופין ואחרים, סבר ארלוזורוב שתחילה צריך לקום מערך כפרי-חקלאי צפוף, שבעקבותיו יתפתח היישוב העירוני. דעות הפוכות מאלה הושמעו על-ידי קבוצות של הציונים-הכלליים כמו 'עת לבנות' מפולין וסופרסקי ודיזונגוף בארץ, וכן מפלגת הצה"ר החדשה. בקונגרס הציוני הי"ד בווינה (1925), שהתכנס כימי הגאות של העלייה הרביעית, באה לידי ביטוי אוריינטציה חדשה כדבר המשקל שיש לתת להתיישבות העירונית במפעל הציוני. הטענה העיקרית היתה שההסתדרות הציונית מזניחה את המעמד הכינוני יושב העיר: אבל גם אוריינטציה עירונית זו לא ראתה לפנייה את התמונה המלאה של האיזון הדרוש בין עיר וכפר בתוך היישוב היהודי, אלא רק התייצבה מלוא כובד משקלה 'מאחורי' העיר, מתוך נימוקים חברתיים ופוליטיים. הוויכוח בין 'תומכי העיר' ותומכי הכפר' היה על אוריינטציות ועל חלוקת משאבים. מעניין אגב אורחא כי אף שכזירה הפוליטית התייצבה הצה"ר לימין המתיישב העירוני מול המתיישב בהתיישבות העובדת, הרי במצעה אימצה את השקפתו ההתיישבותית של ר"ר זליג סוסקין והרגישה דווקא את מרכזיותה של החקלאות — אם כי הפרטית — בכניין הארץ. כמצעה קבעה הצה"ר כי ההתיישבות החקלאית תהיה בסיס לקליטת העלייה החדשה, בתנאי שהשיטה ההתיישבותית תשתנה על-ידי הקמתו של 'משטר קולוניאטורי' ומעבר מפלחה ומטעים אל 'משק בן-רווחים על שטחים קטנים' כעזרת שיטת השקאה רחבה וניצול תנאי-האקלים לגידולים המיוערים בעיקר ליצוא. כמשק האינטנסיבי, לפי שיטת סוסקין, לא היה מקום לענף הרפת אלא לגן-ירק וללול.³⁵

אולם תהליכי הגידול והצמיחה של העיר לא נמצאו בשליטתה של התנועה הציונית. המשכר הכלכלי והחברתי אמנם התרחש, אולם לאחר שחלף המשכר התברר שההתיישבות העובדת נהנתה — ולא ניזוקה — מן הגידול ה'סטיבי' של העיר, אותו לא יכלה, למרות רצונה, לעצור או לבלום. הופעתו של יישוב עירוני חדש שהיה כעל הרגלי-צריכה מגוונים ורמת-חיים גבוהה כיחס, לעומת רמת-החיים של היישוב העירוני בעשורים הקודמים, היא שהעניקה לעורף החקלאי הדליל של העיר את המשענת לה הוא נזקק. העיר היתה זו שאפשרה להתיישבות העובדת לצאת בהדרגה מן

המעורב לא היתה פדי של תכנון מוקדם, אלא תוצאה של התפתחות ההתיישבות היהודית בכללה. מוכן שהתפתחותו של המשק המעורב האינטנסיבי וגידולו היו קשורים גם בתהליכים פנימיים בתוך ההתיישבות החלוצית השיחופית ובעיקר במוטיבאציה החברתית וכסיוע של ההון הלאומי והמוסדות המיישבים מחוץ מכלול של שיקולים לאומיים, אידיאולוגיים ופוליטיים. אולם כושרו של המשק המעורב להתפתח ולהתבסס היו תלויים בגידולו של היישוב העירוני. העיכובים במעבר של ההתיישבות העובדת ממשק-פלחה למשק אינטנסיבי לא היו תוצאה של הערכה שזהו 'דבר שעריין לא הגיע זמנו',³⁶ וכי יש תחילה להמתין עד להתפתחותה של העיר. כבר ראינו כי היו מתכננים שסברו שהעיר היא הצריכה להמתין עד שיהיה היישוב החקלאי עורף רחב ריו כדי שיוכל לספק לה את מלוא תצרוכתה במזון. העכבות והמכשולים לפיתוח משק מעורב אינטנסיבי בקנה-מידה גדול היו אחרים. אולם בעיקרו של דבר התפתחותו האטית של היישוב העירוני היתה הבלם לגידול המשק המעורב. עד שנות העשרים לא היה היישוב העירוני החדש גדול דיו כדי להיות שוק מקומי לרפת מודרנית וראציונאלית. לא העיר המתונה להתפתחותו של המשק המעורב; התפתחות העיר, ללא תכנון, ללא תמיכה, לפעמים תוך ביקורת קשה,³⁷ היא שהאיצה את התפתחות המשק המעורב ויצרה לו שוק פנימי רחב. ללא שוק מקומי כזה לא היה נוצר תמריץ כלכלי להתבססותו של המשק המעורב בהתיישבות העובדת.³⁸ כיוון שהמשק המעורב (ומשק-השלחין) ייצרו תוצרת חקלאית שלא נועדה ליצוא, היתה תלותם בשוק המקומי מוחלטת. משק מעורב יכול היה ליצור בסיס ל'אוטארכיה', אך כדי להתרחב ולהתבסס חייבת היתה 'אוטארכיה' לפנות את מקומה לאוריינטציה על השוק המקומי המתרחב ללא הרף.

עצם קיומו של המשק המעורב יצר את יחסי המערכת שהתקיימו כינו לכין השוק העירוני ואת הדינאמיקה שלהם. ההחלטה להקים משק שונה במהותו ממשק המושבות שפנה ליצוא וקשור היה ביחסי תלות בשוקי חוץ-לארץ ובמשק הערבי, יצרה משק חקלאי יהודי שאין לו עתיד. ללא אוכלוסיה עירונית גדולה. ההתיישבות החלוצית, שמנקודת-מבטה האידיאולוגית והערכית עקבה באי-רצון וכביקורת על הגידול ה'סטיבי' של העיר ושל האוכלוסיה העירונית, היא-היא שנכנתה מן הגידול ה'סטיבי' הזה.³⁸ העיר הפכה תלויה בהתיישבות העובדת לרכישת חלק ממוצרי-המזון שלה; ההתיישבות העובדת היתה תלויה באורח כלערי בעיר וכאוכלוסיה היהודית כשוק למוצרי החקלאות שלה.

35 כייץ (לעיל, הערה 23), עמ' 351. גם כייץ (ולפניו א' בונה) עמד על יחסיה-התלות שנוצרו בין העיר והכפר, אך לא על כל המשמעויות שיצרו יחסי-תלות אלה.

36 התמיכה המעטה שקיבלה ההתיישבות העירונית מן ההון הלאומי נבעה גם מן המאבק הפוליטי והאידיאולוגי מפלגות-הפועלים, שחששו מפני הפניית המשאבים הכספיים הרלים אל ההתיישבות העירונית. הספרות הדנה במאבק זה ובעמדות השונות רחבה מאוד, ופרצה בכל עונה כראשיתה של 'העלייה הרביעית'. חשיבתו של אטינגר למשל, הושפעה בתחילת המאה מרעיונותיו של קרופוטקין על הצורך לחזק את יחסי-הגומלין בין העיר לבין הכפר על-ידי העבדת תושבים מן הערים אל פרחים חקלאיים, אטינגר (לעיל, הערה 10), עמ' 41.

37 יישובי המעמד הבינוני התבססו ברובם על ירקות ולול ולא על רפת, להוציא יישובים מעטים כמו נהריה. בפר' ביאליק ושבי-ציון.

38 בעוד העיר יכלה לקלוט עלייה ללא ארגון וסיוע כספי, הרי ההתיישבות החקלאית היתה בהכרח מוגבלת ביכולת הקליטה שלה. בלי העיר לא היתה העלייה השלישית — ואחריה גם העלייה הרביעית — יכולה להיקלט בארץ. וכך, כוודאי, כשנים הבאות.

39 ח' ארלוזורוב, 'הערכת העלייה הרביעית', כתבי חיים ארלוזורוב, ג, חרצ"ב, עמ' 107-120. מפרספקטיבה היסטורית ברור לגמרי כי רק העובדה שהעיר יכלה להתפתח ללא המיכתו של ההון הלאומי היא שאפשרה קליטת עלייה בהיקף רחב. התיישבות חקלאית בארץ-ישראל, לעומת זאת, לא היתה אפשרית ללא תכנון וסיוע מקיף של המוסדות השונים. רק מעטים שינו את עמדתם בעקבות גירולה של העיר אחרי 1924. רופין, למשל, הגיע למסקנה כי הגידול העירוני (הלא-נצפה) יהיה בסיס לחקלאות זעירה סביב העיר, שחפספס לאוכלוסיה העירונית את מזונותיה. א' רופין, שלושים שנות בנין, ירושלים חרצ"ז, עמ' 59. רק לבונטין, כמדומה, החזיק בעמדה כזאת עוד לפני 1924. דאה: לארץ אבותינו, ג, 'פו חרפ"ח'. על עמדת הצה"ר ושיטת סוסקין ראה: 'מניפסט', הצפון, 8 במאי 1927; וכן ש' אביצור, 'חזון ושכר' — משנת ר"ר זליג סוסקין ונהריה בגלגוליה, נופים בגליל המערבי — קובץ מחקרים גיאוגרפיים, וראה בענין היחס אל העיר כאידיאולוגיה הציונית: E. Cohen, 'The City in the Zionist Ideology', Jerusalem Urban Studies, I (1970).

אפשרה למשק התקלאי להשתחרר תוך שלוש שנים מן החובות הכספיים הכבדים שרכצו עליו בשנים קודמות. 'מכרתי וחיסלתי את התוב לסוכנות' – היתה אמרה נפוצה במושבים. כל עודף-התוצרת של המשק המעורב הופנה לעיר, והשוק העירוני גדל בהתמדה ועודד ייצור נוסף. כך מצא עצמו המשק המעורב במצב כלכלי נוח ביותר: ההיצע שלו לא הדחיק את הביקוש לתוצרתו החיונית. הוא לא ניזוק מעליית המחירים בשל היעדר תחרות וכך לא נפגע מהוצאות הייצור הגדולות של הרפת היהודית.⁴²

משק החלב כמשק מסובסד

המשק המעורב, שעליו הושתתה ההתיישבות העובדת, ומשק-החלב שעמד במרכזו, נהנו לא רק מהיעדר תחרות, מביקוש גובר, אלא גם משודרה של מערכות-תמיכה ישירות ועקיפות. מערכות אלה היו: א) סיוע ברכישת קרקעות להתיישבות והעמדתן לרשות המתיישבים; ב) סיוע כמימון האיננוטר על-ידי הלוואות לטווח ארוך (25–35 שנים) בריבית של 2% והתחלת הפרעון אחרי שנים לא מעטות; ג) סיוע של אשראי שוטף בריבית נמוכה; ד) סיוע כידע מקצועי חינוכי; ה) סיוע בפיתוח מקודות-מים (תברת מקורות נוסדה כשנת 1932).

קשה לאמוד את מערכת התמיכות הזאת כמונחים כספיים מדויקים. קרוב ל-60 אחוזים מסך האשראי שנתן בנק הפועלים, למשל, בשנות העשרים והשלושים היה להתיישבות העובדת. מערכת התמיכות לא ניתנה מתוך שיקולים כלכליים ולמען מטרת כלכלית 'טהורה'. אולם ברור לחלוטין שלמשק המעורב – ולהתיישבות העובדת – ניתנה העדפה רבה בתוך המערכת ההתיישבותית כולה. הוא נתמך ונעזר בצורות שונות, ישירות ועקיפות, והוא נהנה ממעמדו כיצרן מזון ליישוב עירוני מתרחב ומן הגידול הלא-פוסק של הביקוש למוצריו, ובשל כך יכול היה להשיג מחירים גבוהים. בגלל צירוף נסיבות זה לא פגע ה'דאמפינג' של מוצרי-יבוא בהתיישבות התקלאית, אך היה בו כדי לפגוע כחעשייה ובמלאכה. המשק המעורב היה יכול לתבוע מחיר גבוה בלי שהעלות הגבוהה של הייצור תפגע בו, בלי שיהיה תלוי בתנודות בשוק העולמי. ככעיות של שער מטבע, עבודה שכירה וכיוצא בהם.⁴³

בצדק הלילה הספרות ההיסטורית (והספרות היפה) את הישגיה המדשימים של הרפת הארץ-ישראלית. ההתיישבות העובדת לא נשענה רק על מאמצי חבריה אלא גם על הפרה והרפת. אולם לא

התקופה הראשונה, ההידרואית, להתבסס ולזכות במעמד של בכורה במערכת. היישוב התקלאי לא הקדים ביצירת עודף מספק-מזון דחב-ממדים שקדם ליישוב העירוני, וההפרש בין ההיצע והביקוש גרם לעליית מחירים. אבל ההתיישבות העובדת נהנתה מן ההתייקרות, משום שהיא היתה יצרנית של מוצרי-מזון ולא צרכנית שלהם (כמו שהיתה המושבה). אי-ההצלחה לעצור או למתן את גידול העיר היתה כשלון אידיאלי ופוליטי, שהעמיד אותה למעשה על הרגליים והעניק לה את עוצמתה.

היישוב העירוני החדש היה מורכב דו-כוכבי מעולים יוצאי מזרח-אירופה, יושבי ערים ועירויות לשעבר, שהיו מורגלים בצריכה של חלב ומוצריו. הביקורת הקשה שהוטחה נגד הרגלי-הצריכה של היעדר כוונות העירונית, זו שאינה מתאימה עצמה למציאות הארץ-ישראלית ומבקשת להמשיך לחיות כאילו ישבה באודיסה או בוארשה, ולא בתל-אביב. לפיכך היא צורכת מוצרי-יבוא, ובכלל זה מוצרי-מזון מיוכאים מעבר לים, גם מדחוק. אולם לא תמיד היתה זו ביקורת מוצדקת. היישוב התקלאי היהודי לא יכול היה לספק גם חלק קטן מן התוצרת העירונית הראשונית, ומוצרי-המזון המיוכאים היו לעתים תכופות זולים יותר מן המוצרים שיצר המשק התקלאי המקומי ושיווק אותם. החמאה האוסטרלית, למשל, שנגד צדיכתה יצא ארלוזורוב, היתה זולה מן החמאה המקומית.⁴⁴ יבוא של מוצרי מזון לא התחרה לכן ביצור המקומי. לעומת זאת, הרגלי התזונה ורמת-החיים המפותחת יחסית של היישוב העירוני החדש היו דחף להתפתחותו של המשק התקלאי המייצר למען השוק המקומי חלב, ביצים וירקות. יישוב עירוני 'מסתפק במועט', שסל-המזונות שלו היה דומה לסל-המזונות של היישוב הישן, לא יכול היה להיות שוק מקומי ליצור התקלאי. דווקא משום שהתכר שהיישוב היהודי לא יגיע ל'אוטארקיה' כתחום כלשהו, נוצר הדחף לפתח אותם ענפים שיש להם דרישה מקומית מתמידה ובלתי-מוגבלת כמעט.

רמת-הצריכה של חלב ומוצריו הפכה לקנה-מידה מרכזי לקביעת רמת-התזונה ורמת-החיים של האוכלוסיה היהודית. הביקוש גרם להתייקרות החלב ומוצריו, אבל מהתייקרות זו נפגעו הצרכנים כעיד, לא היצדנים ככפד. מפעלי העידוד שנערכו כדי לעודד צריכת חלב באוכלוסיה העירונית היו נחוצים בגלל מחירו של החלב ולא כדי לעודד את השוק לצרוך חלב ולמנוע הצטברות עודפים ככפד. משק-החלב, ענף הרפת והמשק המעורב נהנו מעליית מחירי החלב, שהפכה אותו למצרף מותרות לשכבות הדלות ביישוב.⁴⁵ מחירו של החלב עלה בעיקר בשנות מלחמת-העולם כשהיבוא של מוצרי החלב נפסק, הביקוש בארץ-ישראל גדל וההיצע לא הצליח לענות על הביקוש. האינפלציה (ירידת ערך הכסף כ-300%) והמחירים הגבוהים של תוצרת חקלאית בשנות המלחמה

42 על ממדי היבוא של מוצרי חלב ב-1934-1935, ראה: מיכאליס (לעיל, הערה 30), עמ' 29. בשנת 1934, למשל, יובאו ארצה 70 מיליון ליטרים חלב, בעיקר מן הארצות הכלטיות, כלומר 80 אחוזים מן הביקוש המקומי. לעומת זאת, קטן היה חלקן של החלב מן הרפת הערבית, שכן רוב תוצרת החלב של הפלאת שימשה את הפלאת ומשפתחו. הקניות של הסקטור היהודי בשנות הארבעים מן הסקטור הערבי הגיעו רק ל-4 אחוזים מן הצריכה שלו, ואילו הסקטור הערבי שיווק רק רבע מתוצרת החלב שלו לשוק היהודי. ב-1943-1944, למשל, היה ייצור החלב במשק הערבי 45 מיליון ליטרים, מהם שווקו לשוק היהודי 2.5 מיליון. ראה: א' מיכאליס, 'המשק האי-בשנת המהומות', פלניוס (שם), תל-אביב 1937, עמ' 36-37; א' בהן, 'כלכלת הסקטור הערבי בארץ-ישראל בחקופת המנדט', א, רבעון לכלכלה, שנה 19, (טבת תש"ם), עמ' 407-419; L. Samael, *Jewish Agriculture in Palestine*, 1946, pp. 2, 76, 78.

43 גורביץ וגרץ (לעיל, הערה 17).

40 ארלוזורוב, שם; וראה תיאורו את שיווק החלב בארץ, עמ' 114-115. ארלוזורוב קבע ב-1925 (!) כי פער התיווך ופיצולו של השיווק גורמים לעלייה במחירי תוצרת-החלב ומזיקים למשק המעורב. כפי שתיארנו, מחיר החלב במשק היהודי היה גבוה לא רק בגלל פער התיווך ושיטות-השיווק אלא בעיקר בשל מרכיבי העלות שלו. ב-1935, למשל, נמכרה תמאת תנוכה ב-280 מיל לקילוגרם לעומת 150 מיל לקילוגרם תמאת יבוא.

41 דאה: א"ב נ' פולאק, היישוב כמוצאי המלחמה, תל-אביב 1945, עמ' 112-113. המחבר קובע שם שסיכויי ההתיישבות העובדת תלויים בגידול הצריכה. ראה גם ש' כבלי, 'חקירה על מצב התזונה של היישוב העברי העירוני בארץ', ירושלים 1947, עמ' 50, 53. המסקנה: 'כלי הורכה נוספת, ההוצאה הנמוכה ביותר שתמורתה אפשר יהיה להשיג למעשה חזונה מתאימה היא 160 מיל לנפש בתנאי שהספקה מתאימה של חלב תימצא בשוק'.

NOTES

C. Seeligmann / Notes on the Article of M. Getter in Cathedra 12 (July 1979) 169

Y. Amrami (Yoel) / What Convinced the British to Leave Palestine. Remarks to the Discussion, Cathedra 15 (April 1980) 171

N. GROSS / A NOTE ON THE PERIODIZATION TO THE HISTORY OF THE YISHUV DURING THE MANDATORY PERIOD 174

Y. SHAVIT & D. GILADI / THE ROLE OF THE DAIRY FARM IN THE DEVELOPMENT OF JEWISH SETTLEMENT DURING THE MANDATORY PERIOD 178

נלקחה בחשבון העלות הגבוהה של משק החלב, שלא היחה מאפשרת למשק להתקיים כלי צורות התמיכה הגלויות והסמויות שזכה להן.

התנובה הגדולה של הפרה הארץ-ישראלית לא כיסתה את ההפרש בין מתירי העלות של הרפת לבין ההכנסות ממנה. אם הפך ענף הרפת לענף-הכנסה מרכזי במשק המעורב,⁴³ הרי זה בגלל מחירה הגבוה של תוצרתו בשוק המקומי. הוצאות הייצור של הרפת בארץ-ישראל היו גבוהות כ-100 אחוזים מהוצאות הייצור בארצות שמשק החלב שלהן מפותח, בשל חוסר ניסיון וניהול לא כלכלי של העבודה ובגלל ההזדקקות למזון מיובא (תערובת) לבהמות. התפוקה בארץ, לעומת זאת, היחה גדולה רק ב-50 אחוזים מן הממוצע בארצות שמשק החלב שלהן מפותח, כמו כריטיניה וניו-זילנד.⁴⁴ מכאן מחירו הגבוה של החלב בשוק המקומי. ב-1935, למשל, נמכר ליטר חלב כ-13.5 מילים ואילו בדנמרק היה מחירו 5 מילים, בהולנד — 8 מילים, באוסטרליה — 4 מילים, כאנגליה — 9 מילים ובגרמניה — 8 מילים.⁴⁵

רווחיותו של ענף הרפת והפיכתו לבסיס הכלכלי המרכזי של המשק המעורב התאפשרה מצידוף של מסיבות וגורמים. היישוב העירוני הפך להיות תלוי בתוצרת החקלאית של ההתיישבות העובדת. מנגד היה ביסוסה של ההתיישבות העובדת קשור בהתרתבותה ה'סטיכית' והזולה (מנקודת-מבט של ההון הלאומי) של האוכלוסיה העירונית ומן העלייה כדמת-חייה וכצריכה הגוברת שלה, חרף המחירים הגבוהים. המעבר למשק מעורב, מטעמים שאינם קשורים דווקא לתחזית גידולה של העיר העברית, נתנה להתיישבות העובדת את הבסיס הכלכלי היציב שלו זכתה בשנות השלושים ובעיקר בשנות הארבעים.

אולם מנקודת-מבט אחרת הפרה החולבת היחה פרה ש'חלבה' משאבים כלכליים של ההון הלאומי ושל האוכלוסיה העירונית. דק מצב זה אפשר לה להיות בסיס לרפוס התיישבותי-חברתי מועדף, ולאחר-מכן בסיס ל'איסטרטגיה יישובית', באשר רפת אפשר היה להקים במהירות וללא תלות בתנאי הקרקע (שהרי חלק ניכר מן המזון לרפת היה נקנה). ביחסי המערכת בהתיישבות היהודית הפך המשק העירוני לזה שביסס את ההתיישבות העובדת ואפשר לה, בין השאר, למלא את יעדיה החברתיים והלאומיים. ההחלטה שנפלה בראשית שנות העשרים להקים משק מעורב כבסיס ל'אוטארקיה', התגלתה בהחלטה שיצרה דווקא תלות עמוקה בין המשק החקלאי והמשק העירוני. למעשה, נוצר מצב 'טבעי', שבו משק חקלאי נהנה מגידולה של העיר, ואילו כרוכ התכניות דובר על התפתחות הפובה, 'מלאכותית', כשהוא גם נהנה מתמיכות שונות שהעיר לא נהנתה ממנה. בזמן יצרו יחסי המערכת גם תלות הפוכה, שהורגשה דק לאחר התקופה המנדטורית. ההתפתחות המואצת של ענף הרפת והפיכתו לענף מרכזי של המשק החקלאי, הפכה את ההתיישבות החקלאית תלויה הרבה בצריכת החלב בשוק המקומי. הקטנת הסבסוד של החלב, עליית מחירו והידירה בצריכה הפכו את המשק החקלאי לפגיע ביותר.

44 כאנגליה היה המזון הנרכש 32 אחוזים מן המזון לבהמות, ואילו בארץ-ישראל היה 23 אחוזים — אבל המזון היה מיובא.

45 ייצור חלב לעובד לשנה באלפי ליטרים היה בארץ-ישראל 21 ליטרים, כאנגליה היה — 37; בניו-זילנד — 57. עוד יש להעיר כי המשטר המנדטורי פטר את ההתיישבות החקלאית ממש-הבהמות לפי גולגולת, שהיה נהוג בימי השלטון העות'מאני, ולמעשה היה המשק החקלאי פטור ממיסים ישירים כלשהם.

חובה נעימה היא להודות למי שהרשו לבית-ההוצאה להשתמש בציורים, בתצלומים ובמוצגים שברשותם

הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים (מס' 10168) 164

הארכיון ההיסטורי של עיריית ירושלים (מס' 10348) 159

בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים 136, 141, 150